

نگاهی به جهان بینی علامه اقبال لاهوری

A Glim on Allama Iqbal Lahoori's World View

اقبال باور مند است که مسلمان حقیقتی است جهانی، از محدوده وطن، ملیت و حتی از چهار چوب زمان و مکان فرا تر است؛ مساحت زمانی او مساحت تاریخ اسلام و مساحت مکانی او مساحت جهان پهناور اسلام است. به نظر اقبال مسلمان در هر عصر ساقی اهل ذوق و در هر مکان شهسوار میدان شوق بوده و شمشیرش در هر معرکه پیروز است و همه سرزمین خدا، وطن او میباشد.

جوهر ما بامقامی بسته نیست
هندی و چینی سفال جام ماست
قلب ما از هندو روم و شام نیست
مسلم استی دل به اقلیمی میند
می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم
بادهی تندش به جامی بسته نیست
رومی و شامی گل اندام ماست
مرز بوم ما به جز اسلام نیست
گم مشو اندر جهان چون چند
در دل او یاوه گردد شام و روم
(رموز بیخودی)

Research Associate Burhanuddin Nezami

2021

ISBN 978-9936-645-63-9

9 789936 645639

نگاهی به جهان بینی علامه اقبال لاهوری

نویسنده:
معاون سر محقق برهان الدین نظامی

دولت جهموری اسلامی افغانستان

اکادمی علوم

معاونیت بخش علوم بشری

ریاست مرکز زبانها و ادبیات

انستیتیوت زبان و ادبیات دری

نگاهی به جهان بینی علامه اقبال لاهوری

۱۳۹۹ هـ . ش

نویسنده: معاون سرمحقق برهان الدین نظامی

مشخصات کتاب

نام کتاب: نگاهی به جهان بینی علامه اقبال لاهوری
نویسنده: معاون سرمحقق برهان الدین نظامی
ایدیت: معاون سرمحقق خادم احمد حقیقی
اهتمام: معاون سرمحقق علی شیر رستگار
ناشر: ریاست اطلاعات و ارتباط عامه اکادمی علوم افغانستان
سال چاپ: ۱۳۹۹ هـ. ش / ۲۰۲۱ م
محل چاپ: الهام نبی زاده، کابل - افغانستان
تیراژ: ۵۰۰ جلد
ISBN: ۹۷۸-۹۹۳۶-۶۴۵-۶۳-۹

حق طبع برای اکادمی علوم محفوظ است.

فهرست

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱

فصل اول

طلوع و غروب اقبال.....	۷
۱- نخستین گام در جهان هستی.....	۷
۲- دوره‌های ابتدائیه، متوسطه و لیسه.....	۹
۳- تحصیلات مقاطع لیسانس، ماستری و دکتورا.....	۱۷
۴- اقبال در مسیر زنده‌گی عملی و جریا نه‌ای سیاسی.....	۳۶
۵- سفر به دیار نزدیکان.....	۴۲
۶- عوامل نبوغ شخصیت اقبال.....	۴۸
۷- چشم انداز اقبال به استقلال مسلمانهای شبه قاره هند.....	۵۱
۸- اقبال و جناح.....	۵۷
۹- اقبال و نهرو.....	۶۱
۱۰- آثار علامه اقبال.....	۶۲
۱۱- شمعی که به خاموشی گرایید.....	۶۳

فصل دوم

نگرش فلسفی اقبال.....	۶۹
۱- آغاز و فرجام خودی.....	۷۱
۲- مراحل خودی.....	۸۰
۳- فلسفه خودی (نه شرقی- نه غربی).....	۸۹
۴- فلسفه یونان در آیینۀ شعر اقبال.....	۹۰

۵- نقش اقبال در حرکت جنبش های آزادی بخش شرق ۹۶

فصل سوم

پیوند اقبال با عرفان و شخصیت‌های عرفانی ۱۰۳

۱- اندیشه‌های عرفانی اقبال ۱۰۳

۲- فکر و اندیشه عارفانه اقبال ۱۰۷

۳- تأثیر مولوی در هنر شعری و اندیشه عرفانی اقبال ۱۱۰

۴- حکیم غزنه و تأثیر آن بر اقبال ۱۱۳

۵- پیوند اقبال با مولانا جامی ۱۱۴

۶- سیر عرفانی اقبال و ملاقات با سیدجمال‌الدین در عالم ارواح ۱۱۶

فصل چهارم

اقبال و جهان اسلام ۱۱۹

۱- نگاهی کلی به وضعیت جهان اسلام ۱۱۹

۲- نگرشی عاطفی اقبال نسبت به افغانستان و آسیای میانه ۱۲۵

۳- تماس اقبال به ایران و انتظار همسویی آن با کاروان مسلمین ... ۱۳۳

۴- نظر اقبال نسبت به شبه قاره هند در گذشته و حال ۱۴۲

۵- دیدگاه اقبال نسبت به مد و جذر مرکز خلافت اسلامی (ترکیه). ۱۴۹

۶- برداشت اقبال از وضعیت گذشته و حال ملل عربی ۱۵۴

۷- نگرشی عاطفی اقبال نسبت به وضعیت کنونی اندلس (اسپانیا) ۱۶۲

۸- سید جمال‌الدین افغانی و پیام او به ملت روسیه ۱۶۶

فصل پنجم

وضعیت سرزمین‌های اسلامی در عصر اقبال ۱۷۳

۱- بررسی مختصر از وضعیت جهان اسلام ۱۷۳

۲- تأثیر اندیشه غرب بر کشورهای اسلامی ۱۷۸

- ۳- پیام آزادی بخش اقبال غرض بیداری ملل شرق اسلامی ۱۸۳
- ۴- انحطاط شرق اسلامی همزمان با ظهور سیاست استعماری غرب در عصر اقبال. ۱۸۷
- ۵- تأثیر منفی ناسیونا لیزم و برحذر داشتن اقبال از پیامدهای ناگوار آن. ۱۹۳

فصل ششم

معرفی راه‌های برون رفت از بحران ۲۰۳

- ۱- برگشت به اصل وحدت امت اسلامی ۲۰۳
- ۲- بیداری علمی و عملی امت اسلامی در پرتو اتحاد وهمدلی ۲۰۵
- ۳- کسب حریت و دوری از ملیت پرستی ۲۱۰
- ۴- نیازهای مشترک فرد و جماعت در پیشبرد امور دولت و امت ۲۱۳
- ۵- تلاش جهت احیای خلافت اسلامی ۲۲۲
- نتیجه ۲۳۹
- پیشنهادها ۲۴۱
- منابع و مأخذ ۲۴۳

مقدمه

حکیم الامه علامه محمد اقبال فیلسوف و عارف پارسایی است که پیام انسان ساز او مسلمانان جهان به خصوص مسلمانان آسیای جنوبی را از خواب غفلت بیدار کرده آنها را به دوستی و اتحاد با یک دیگر فرا خواند؛ و با کلام آتشین اش مشعل های فروزان بر افروخت و فرا راه گمشده گان راه حقیقت و عدالت گذاشت. او اساس و پایه اندیشه و تفکر خود را بر معیار قرآنکریم و احادیث نبوی (ص) استوار کرد و در تفسیر و تعبیر خویش انسان را به شناخت خودی و دار نمود.

پیکر هستی ز آثار خودی است

هرچه می بینی ز اسرار خودی است

شناخت انسان از دیدگاه قرآن مهمترین و ضروری ترین کاری است که باید دقیق و صریح انجام گیرد.

برگ و ساز ما کتاب و حکمت است

این دو قوت اعتبار ملت است

اقبال حکومت را عنوان میکند و میگوید: مکاتب فلسفی، اجتماعی، حقوقی، روانی و ... که همه مدعی شناخت انسان می باشند هیچ کدام به درستی نمی دانند که این انسان کیست و انسانیت به کجا می رود؟

دانش مغربیان فلسفه مشرقیان

همه بت خانه و در طوف بتان چیزی نیست

اقبال در شرایطی قرار داشت که کاروان بشری، به خصوص مسلمانها، از پریشانی و لگام گسیخته گی رنج میبردند. و غربیان باتکنالوژی جدید و معلومات تازه بر مسلمانها تسلط یافته بودند. در چنین وضعیت ایجاب میکرد، تا جنبش های اسلامی غرض بیداری ملت های خوابیده و رنجور شده، شکل میگرفت. در تلاطم موج این زمان علامه محمد اقبال در صحنه روزگار مصلحان جهان پا به عرصه وجود گذاشت و مسلمانها را به فراگیری علم و دانش بر طبق فرهنگ و حفظ ارزش های اسلامی ترغیب کرد و گفت فرهنگ غرب آشیانه یی بر شاخ نازک است و بر اساس مادیت استوار میباشد ولی نتیجه این همه ساختمان جز فنا و تباهی چیزی نیست.

دانش حاضر حجاب اکبر است

بت تراش و بت فروش و بت گر است

اقبال از نیرنگ فرنگ سخن جالبی دارد و مردم مشرق زمین را از دسیسه های غرب آگاه ساخته می گوید: تمام سعی و کوشش غربیها به استثمار کشیدن شرقی هاست. مسلمانها که امروز وحدت کلام، فکر و جغرافیا را از دست داده، در بند غلامی گرفتار آمده اند. فرهنگ و تهذیب اروپایی شخصیت و اصالت آنها را نابود کرده است.

اقبال با پیروی از هدایات قرآن کریم چنین میگوید: علاج بیماری مسلمانان در تقلید از فرنگ نیست، بلکه دواي همه درد آنها در قرآنکریم نهفته است. اگر مسلمانان قرآنکریم را محکم بگیرند و از تعلیمات آن استفاده کنند، مسلماً آنها دو باره بر عالم حاکمیت خواهند

کرد. طوریکه خود راجع به مسولیت و استفاده از منابع قرآن به رهنمودی امت چنین می گوید:

نغمه کجا و من کجا سازسخن بهانه ایست

سوی قطار میکشسم ناقه بی زمام را

اقبال فرهنگ اسلامی را که در شبه قاره هند که قرین به زوال بود بار دیگر زنده کرد. او مسلمانان را از ناامیدی و یأس رهانید و گذشته تابناک آنها را یاد آور شد و به آینده امید وار ساخت. در حقیقت او به مسلمانان عصر حاضر، حیات نو بخشید. بدین سبب مسلمانان او را عزیز و گرامی و یک انسان مسلم ضد استعمار و استثمار میدانند. به گفته دکتور علی شریعتی: «تفکرات سازنده اقبال در تحرک انقلابات اسلامی در جهان نقش تعیین کننده داشته است».

اقبال برای محکومان و انسان های زیر غل و زنجیر استعمار نغمه آزادی و حریت و نعره انقلاب سرداد و به آنها گفت: ای مسلمانان! اگر میخواید آزاد زنده گی کنید، خود را گرفتار سلطان پیر نکنید. وی میگوید: تکنالوژی جدید لازم است ولی نه این که فرهنگ غنی اسلامی خود را فراموش کنیم. باید از گذشته برای ساخت نظام های سیاسی و پیوند های دوستی بهره بگیریم و در تشکیلات جدید از اندیشه های اسلامی و قرآن استفاده نماییم.

نسبت علاقه مندی که به شخصیت اقبال و طرز تفکر وی داشتیم، تلاش نمودم تا موارد ارزشمند و منطبق با موضوع را از خلال سروده های وی مورد بحث و بررسی قرار دهم. بناءً مطالب ذیل در «تیزس» مذکور مورد تأیید قرار گرفت.

پیشینه تحقیق: کاری و واضح و روشن است، از زمانی که ابیات کلیات علامه اقبال لاهوری از فکر بلند پرواز او به سواد اوراق سفید زینت نوشتار یافت، پیوسته ورد زبان هر سخنور فرهیخته، هر شهروند میهن دوست، هر نویسنده پرسوز، دردمند و توده های مردم قرار گرفت. این اثر جاویدان همواره توجه اندیشمندان و رجال ادب را به خود معطوف داشته است. هر دانشمندی در بخش های مختلف این کلیات، پژوهش هایی را انجام داده است. آثار، مقالات و کتب فراوان در مورد ابعاد شخصیتی، افکار و اندیشه های انسان دوستانه و استقلال خواهانه وی به وسعت و توانش فکری خود به رشته تحریر در آورده اند. هر غواص پرتوان و شجاع بعد از شناوری درین بحر بی کران خودی و غوطه ور شدن در اعماق بی ساحل دری را فرا چنگ خود آورده است.

اما نا گفته نباید گذاشت که زوایای این اقیانوس بی ساحل چنان پهن و دور از دید است که با این همه ژرف بینی ها، پژوهش ها و کنجکاوی ها باز هم ساحل وصل به سر منزل مقصود نمایان نگردیده و کما کان سربسته و در هاله ابهام باقی مانده است. باید گفت که در مورد اندیشه اقبال فلسفه و جهان بینی وی تنفر از فرهنگ عریان اروپا، تشویق مردان آزاده مشرق زمین در مقابله با تهاجم فکری آنها چیز های زیادی به رشته تحریر در آمده است.

اما بحثی که در رساله حاضر صورت گرفته، دور از تقلید بوده و چیز تازه می باشد که هنوز هیچ کس تحت عنوان مستقل (نگاهی به جهان بینی علامه اقبال لاهوری) مجموعه اشعار و گفته های وی را زیر همین مبحث به شکل جداگانه و مستقل، مورد پژوهش قرار نداده

است. بناً لازم دیدم، تا مجموعه یی اشعاری را که اقبال در کلیات خود را جمع به امت اسلامی در وضع فلاکت بار کنونی که همه گان به گونه مستقیم یا غیر مستقیم طعم ذلت استعمار و استثمار را می چشند بیان و راه عبور از این با طلاق مهیب و رسیدن به شکوه عزت و استقلال را بیان داشته است. تحقیق و پژوهش نمودم که در ذات خود یک اثر بکر و تازه میباشد.

روش تحقیق: نگارش این رساله به گونه تحلیل، تشریحی و توضیحی صورت گرفته است. نگارنده تلاش نموده تا بررسی اقبال و نگاه درد مندانه او را راجع به امت اسلامی و وضعیت اسفباری که دامنگیر این امت در سراسر اطلس جغرافیایی اسلامی شده است، به گونه دقیق مورد ارزیابی قرار دهد.

هدف تحقیق: هدف از تحقیق در این مورد ارجگزاری به بزرگترین اثر ادبی معاصر (کلیات اشعار اقبال لاهوری) است که از جایگاه بلندی در بین ملل اسلامی به ویژه گوینده گان زبان فارسی دری برخوردار است. چون اقبال یک شخصیت جهانی، اسلامی، سیاسی و اجتماعی فقید بود و به گفته خودش از علم، راز، اخلاق، رسوم و عادات غرب و هم شرق آگاه بود. محرومیت ها و مظلومیت های ملل اسلامی را در اواخر قرن نوزده و اوایل قرن بیستم به چشم سر خود مشاهده کرده، بی انصافی های آنان را در برابر ملت های مظلوم دول اسلامی دور از دعا های کاذبانه شان میدانست. امم اسلامی را به وحدت و یک پارچگی و استفاده از منابع زیر زمینی خود و خود ساختن دعوت مینمود. پیام او پیام همه گانی بود که حکایت از درد و رنج همه مردم میکرد، از این جهت اشعار اقبال به زبان های مختلف

دنیا ترجمه گردیده است. از جمله عبدالوهاب عزام از فرهیخته گان ادب پرور عرب زبان می باشد، پیام اقبال را به جهان عرب ضمن ترجمه هایش رسانید. چون درد اقبال درد مشترک، احساس مشترک، آرزوی مشترک، فکر و اندیشه مشترک، نوسازی و خود سازی مشترک بود، خواستم نظر دانشمندان فقید اسلام را در این موارد جمع آوری و خود را شریک راه این بزرگواران قرار دهم.

ارزش و اهمیت تحقیق: هر چند محققین و پژوهشگران زیاد، پیرامون ابعاد مختلف اندیشه، طرزبینش، تفکر و جهان بینی اقبال کتب و مقالات علمی - تحقیقی زیادی نگاشته و به جامعه ادبی تقدیم نموده اند؛ اقبال یگانه دانشمند و شاعر قرن بیستم است که از تحصیلات بالای عصر خود بهره مند می باشد؛ و به زبانهای مهم جهان آشنایی داشت؛ از فلسفه قدیم و جدید بهره مند بوده؛ با عرفان اسلامی و غیر اسلامی (آسیایی و اروپایی) نیز تسلط کامل داشت؛ عشق حضرت محمد «ص» در قلبش فوران می کرد؛ به دانشمندان بزرگ اسلامی مانند: مولانای بلخ، حکیم سنایی، عطار، جامی ... همچنان به مبارزین برحق راه اسلام چون: خالد بن ولید، طارق بن زیاد، صلاح الدین ایوبی، سلطان محمود غزنوی، سلطان محمد فاتح، انور پاشاه و نظایر آنها ارادت خاصی داشت؛ بناءً جهان بینی اقبال یکی از موارد مهم در طرز حیات اسلامی، عرفانی و سیاسی او به حساب می آید؛ طوری که شایسته بود در این مورد توجهی صورت نگرفته است. بدین منظور خواستم نکاتی نسبت به اهمیت موضوع مطالبی را ذیل همین مبحث، مورد تحقیق و پژوهش قرار دهم.